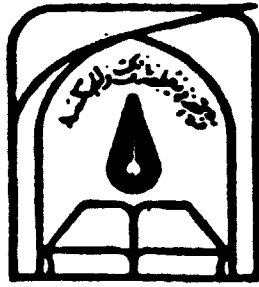

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

۲۳۲۹۹

۱۳۸۰ / ۷ / ۲۰
وزارت اطلاعات و آمار علمی ایران
تیمبکدوران

دانشگاه تربیت مدرس

دانشکده علوم انسانی

013358

پایان نامه دوره کارشناسی ارشد

زبان و ادبیات عرب

نگاهی نوبه نحو عربی

در پرتو آرای مخزومی

نگارنده

ابوالفضل رضایی

استاد راهنما

دکتر سیدامیر محمود انوار

استاد مشاور

دکتر فیروز حریری

تابستان ۱۳۸۰

۳۹۲۹۹

تأییدیه اعضای هیئت داوران حاضر در جلسه دفاع از پایان نامه کارشناسی ارشد

اعضای هیئت داوران نسخه نهایی پایان نامه خانم / آقای : ابوالفضل رضایی

تحت عنوان : نگاهی نو به نحو عربی در پرتو آرای مخزومی

را از نظر فرم و محتوی بررسی نموده، پذیرش آن را برای تکمیل درجه کارشناسی ارشد

پیشنهاد می کنند.

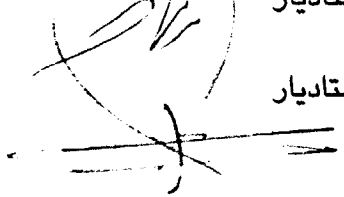
اعضا هیئت داوران	نام و نام خانوادگی	رتبه علمی	امضاء
------------------	--------------------	-----------	-------

۱- استاد راهنما	سیدامیر محمود انوار	استاد	
-----------------	---------------------	-------	--

۲- استاد مشاور	فیروز حریرچی	استاد	
----------------	--------------	-------	--

۳- استاد ناظر	عبدالحسین فقهی	استادیار	
---------------	----------------	----------	--

۴- استاد ناظر	کبری روشن فکر	استادیار	
---------------	---------------	----------	--

۵- نماینده شورای تحصیلات تکمیلی	خلیل پروینی	استادیار	
---------------------------------	-------------	----------	--

آیین نامه چاپ پایان نامه (رساله) های دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس

نظر به اینکه چاپ و انتشار پایان نامه (رساله) های تحصیلی دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس مبین بخشی از فعالیت های علمی - پژوهشی دانشگاه است بنابراین به منظور آگاهی و رعایت حقوق دانشگاه دانش آموختگان این دانشگاه نسبت به رعایت موارد ذیل متعهد می شوند:

ماده ۱: در صورت اقدام به چاپ پایان نامه (رساله) ی خود، مراتب را قبلاً به طور کتبی به مرکز نشر دانشگاه اطلاع دهد.

ماده ۲: در صفحه سوم کتاب (پس از برگ شناسنامه)، عبارت ذیل را چاپ کند:

«کتاب حاضر، حاصل پایان نامه کارشناسی ارشد / رساله دکتری نگارنده در رشته زبان و ادبیات عرب است که در سال ۱۳۸۰ در دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تربیت مدرس به راهنمایی سرکار خانم / جناب آقای دکتر سیدامیر محمود انوار و مشاوره سرکار خانم / جناب آقای دکتر فیروز حریرچی از آن دفاع شده است.»

ماده ۳: به منظور جبران بخشی از هزینه های نشریات دانشگاه تعداد یک درصد شمارگان کتاب (در هر نوبت چاپ) را به مرکز نشر دانشگاه اهدا کند دانشگاه می تواند مازاد نیاز خود را به نفع مرکز نشر در معرض فروش قرار دهد.

ماده ۴: در صورت عدم رعایت ماده ۳، ۵۰٪ بهای شمارگان چاپ شده را به عنوان خسارت به دانشگاه تربیت مدرس، تأدیه کند.

ماده ۵: دانشجو تعهد و قبول می کند در صورت خودداری از پرداخت بهای خسارت، دانشگاه می تواند خسارت مذکور را از طریق مراجع قضایی مطالبه و وصول کند؛ به علاوه به دانشگاه حق می دهد به منظور استیفای حقوق خود، از طریق دادگاه، معادل وجه مذکور در ماده ۴ را از تحویل توقیف کتابهای عرضه شده نگارنده برای فروش، تأمین نماید.

ماده ۶: اینجانب ابوالفضل رضایی دانشجوی رشته زبان و ادبیات عرب مقطع کارشناسی ارشد تعهد فوق و ضمانت اجرایی آن را قبول کرده، به آن ملتزم می شوم.

تقدیم به :

نگاه معصومانه مادرم، آن سبزترین چشم‌انداز زندگانی و

روشنی‌بخش وجود ظلمانی و پرورشگاه سعادت و نیکبختیم.

و پدر، آن یگانه گوهر درخشان هستی، تعالی‌بخش نهال ترقی و

هدایت‌گر مسیر طوفانیم. و آنانکه به همت انفاس سحرگاهی و مدد

دعاهای صبحگاهی، توانایی گرداندن قلم بر من ارزانی نمودند. باشد که

مرهمی بر جراحتهای دستان پینه بستشان باشم.

تقدیر و تشکر

بلبل از فیض گل آموخت سخن ورنه نبود   این همه قول و غزل تعیبه در منقارش

اکنون که با توفیق حضرت سبحان و خواست پروردگار منان، ثمره ماه‌ها تلاش این بنده بی‌بضاعت اینگونه به بار نشسته است، بر خود فرض می‌دانم تا از زحمات بی‌شائبه استاد دانشمند، ادیب توانمند، جناب آقای دکتر سیدامیر محمود انوار تقدیر و تشکر نمایم؛ کسی که بارها و بارها با هدایت‌های روشنگرانه خویش دستگیر این بنده حقیر گردیده است. هموکه یاریگری‌های مشفقانه او همواره دلیل طریق دانش‌اندوزی و خردورزی من بوده است. و اگر نبود تشویق‌های پدرانه او هر آن بیم ناتوانی در رسالت سنگین علمی خود داشتم و همچنین از استاد محترم و دانشمند خود، جناب آقای دکتر فیروز حریرچی که با چهره‌ای مسرور و دلی مالا مال از سرور، مشاوره این بضاعت مزجات را بر عهده گرفتند و با تذکرات و اشارات هدمند خویش مرا از خطا و خلل، غفلت و نسیان در امان داشته است، تقدیر و تشکر نمایم.

و اینک بر خود لازم می‌دانم تا از همه کسانی که در تدوین این رساله با بنده همکاری و همراهی نمودند، تشکر و قدردانی کنم به ویژه استاد گرانقدر و محترم جناب آقای دکتر خلیل پروینی که پیوسته بنده را از رهنمودها و نصایح برادرانه خود بهره‌مند ساخته‌اند و راهگشای طریق علمی بنده بوده‌اند، استاد گرامی سرکار خانم دکتر کبری روشنفکر که در طول دو سال دوران تحصیل زحمات زیادی را برای بنده متحمل شدند، استاد فاضل و دانشمند جناب آقای دکتر غلامعباس رضایی که در طول دوران تحصیل مشوق اصلیم بوده‌اند و همیشه بنده را از الطاف و تشویق‌های صادقانه خویش بهره‌مند نموده‌اند، استاد مهربانم جناب آقای عدنان طهماسبی که از ابتدای کار این رساله با صبر و حوصله فراوان و با رویی باز پاسخگوی سئوالات و مشکلات بنده بوده‌اند، دوستان خوب و عزیزم آقایان: عبدالحمید احمدی، هادی شعبانی، سیدعلی قاسم‌زاده و حسین علیپور که در این راه صادقانه بنده را همراهی نمودند، خانواده محترم بنده به ویژه خواهر ادیب و دانشمند سرکار خانم رقیه رضایی و برادرزاده عزیز و ارجمندم، جناب آقای ابوذر رضایی که با رهنمودهای دلسوزانه، بارقه امید را در من منور ساختند.

چکیده فارسی

علم نحو پایه و شالوده ادبیات عربی است. این علم همواره راه پرفراز و نشیبی را پیموده است و بیشتر در قالب نظریات نحوی «خلیل بن احمد» و شاگردش «سیبویه» بود. تا اینکه نخستین بانگ اعتراض علیه نحو توسط «ابن مضاء قرطبی» از اندلس به گوش رسید. او در کتاب خود «الرد علی النحاة»، به رد برخی از اصول نحوی از جمله بحث عوامل و علل پرداخت. البته این کتاب آنطور که انتظار می‌رفت، نتوانست مورد توجه اذهان قرار گیرد. تا اینکه در چند دهه گذشته، افرادی چون: «ابراهیم مصطفی»، «شوقی ضیف»، «مهدی مخزومی» و ... با ارائه نظریات جدید نحوی پا به این عرصه نهادند و با هدف تسهیل در امر فراگیری زبان عربی، بر بسیاری از مسائل پیچیده نحوی چون: اشتغال، تنازع، افعال ناقصه و ... قلم بطلان کشیدند. از بین آنها، مخزومی، نحوی عراقی، سعی نمود تا به دور از تعصب مباحث نحوی را بر مبنای طبیعت زبان بیان کند. او معتقد است که نحویان قدیم در بیان مباحث نحوی تحت تأثیر علل فلسفی قرار گرفتند. او همچنین نظریه نحویان مبنی بر تأثیر عامل بر حرکات اعرابی را رد می‌کند و معتقد است که حرکات اعرابی دلالت بر معنایی دارد که متکلم قصد می‌کند.

واژه‌های کلیدی: آرای نحوی - مخزومی

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	مقدمه
۳	سابقه تحقیق
۳	فرضیه‌ها

فصل اول: نگاهی بر تاریخچه علم نحو

۶	۱-۱- پیدایش علم نحو
۱۱	۱-۲- بنیان‌گذار نحو
۱۵	۱-۳- مدارس نحوی
۱۵	۱-۳-۱- مدرسه بصره
۲۰	۱-۳-۲- مدرسه کوفه
۲۳	۱-۳-۳- مدرسه بغداد
۲۵	۱-۳-۴- مدرسه اندلس
۲۶	۱-۳-۵- مدرسه مصر

فصل دوم: نگاهی نو به نحو عربی

۲۹	۲-۱- ابن مضاء و اولین اعتراض علیه نحویان
۳۷	۲-۲- ابراهیم مصطفی و کتاب «احیاء النحو»

۲-۲- شوقی ضیف و نحو جدید ۴۱

فصل سوم: بررسی آرای نحوی مخزومی

۳-۱- خلاصه‌ای از شرح حال مخزومی ۵۰

۳-۲- مخزومی و نظریات نحوی جدید ۵۱

۳-۳- بررسی نمونه هایی از نظریه‌های نحوی مخزومی ۵۳

۳-۳-۱- جمله فعلیه و اسمیه ۵۳

۳-۳-۲- فاعل و نائب فاعل ۵۷

۳-۳-۳- تقسیم جمله از نظر ابن هشام و دیدگاه مخزومی ۵۹

۳-۳-۴- جمله شرطیه ۶۳

۳-۳-۵- نظر ابن هشام درباره اعراب جمله و دیدگاه مخزومی ۶۴

۳-۳-۶- اعراب ۶۶

۳-۳-۷- ضمه ۶۹

۳-۳-۸- جر ۷۲

۳-۳-۹- نصب ۷۴

۳-۳-۱۰- تنازع ۷۷

۳-۳-۱۱- اشتغال ۸۰

۳-۳-۱۲- افعال ناقصه ۸۳

۳-۳-۱۳- اصل و منشأ اشتقاق ۹۰

نتیجه ۹۴

فهرست منابع ۹۶

خلاصه عربی ۱۰۲

خلاصه انگلیسی ۱۰۷

مرکز مطالعات و تحقیقات علمی
پنج‌شنبه ۱۳۸۷/۰۳/۰۲

مقدمه

نحویان به منظور حفظ و صیانت زبان از خطا و اشتباه رایج و زیور و زینت بخشیدن به کلام، به فکر طرازی افتادند تا سخن خود را بدان بسنجند که بعدها به علم نحو موسوم گشت؛ اصولی که قوم عرب بر طبق آن سخن می‌راندند و سخن دیگران را می‌فهمیدند. این علم همواره از اهمیت خاصی برخوردار بود، به طوری که شاعران و نویسندگان همواره مردم را به فراگیری آن فرا می‌خواندند و ندانستن آن را خطری بزرگ تلقی می‌نمودند. آنها هم اصول اولیه آن را از نحویان فرا می‌گرفتند و آنها را در محاورات و مکاتبات خود به کار می‌بستند. تا اینکه برای اولین بار شکل مدوّن و منظم آن در «الکتاب» سیبویه، نحوی بزرگ بصره متجلی شد. کتاب سیبویه که در برگزیده نظریات استاد وی خلیل است، توانست خیلی زود جایگاه رفیعی را در ادبیات عرب پیدا کند و از کتابهای بزرگ، توجه بزرگان این علم را به خود معطوف سازد. کم‌کم نحویانی دیگر پا به عرصه نهادند و با هدف خدمت به زبان به استخراج مسائل نحوی و تدوین اصول آن برآمدند. بدین طریق شمار نحویان بالا گرفت. تا اینکه در نهایت عواملی چون: استفاده از سلیقه‌های شخصی در گزینش برخی مسائل نحوی، پیروی از ظاهر عبارت و نادیده گرفتن معنی، استفاده از شواهد شعری به جای قرآن و حدیث و بالاخره تحلیل‌های عقلی

و فلسفی در مباحث آن، سبب شد تا این علم مسیر اولیه خود را از دست بدهد و وارد هزار توهایی شود که رهایی از آن کار آسانی نیست. به طوری که نحویان از مسائل بسیار ساده و پیش پا افتاده نظیر: کَلّ فاعل مرفوع، کَلّ مفعول منصوب و ... ، غول‌هایی ساختند که کسی را یارای مقابله با آن نیست. کار به همین منوال ادامه داشت تا اینکه نخستین بانگ اعتراض علیه نحو از اندلس به گوش رسید، ابن مضاء قرطبی نحوی قرن ششم با تدوین کتابی تحت عنوان «الرد علی النحاة» به رد برخی از اصول نحوی به ویژه قضیه عامل پرداخت. البته این کتاب توانست آنگونه که شایسته است، توجه اذهان را به خود معطوف سازد. تا چند دهه گذشته که اندیشمندانی نوگرا چون: ابراهیم مصطفی، شوقی ضیف، مهدی مخزومی و ... با ارائه نظریات جدید پا به این عرصه نهادند و کتاب‌های زیادی در این زمینه نگاشتند که مورد توجه عده‌ای از نحویان و زبان‌شناسان قرار گرفته است. آنها با انگیزه نوگرایی و نواندیشی در نحو و اصلاح آن از زواید جانکاه و نیز تدوین نحوی آسان برای نوآموزان، به ردّ برخی از مسائل کهنه و بی‌فایده نحوی از جمله نظریه عامل که با مسائل زبان‌شناسی امروز سر سازگاری ندارد، پرداختند و گام‌هایی بس مفید در این راه برداشتند. و از بین این نحویان، مخزومی، نحوی عراقی به علت دارا بودن تخصص در زمینه نحو و حس قوی نقادی موفق‌تر از دیگران ظاهر شده و توانسته با ارائه راه‌حل‌ها و راه‌کارهایی ساده، بسیاری از مشکلات نحو قدیم را برطرف کند هر چند در ارائه برخی از نظریه‌های خود جانب افراط را پیش گرفت و تا حدودی می‌توان گفت که دلایل وی قابل قبول نمی‌باشد.

بنابراین جهت آشنایی بیشتر با نظریه‌های این اندیشمند معاصر، فصلی جداگانه را به

این موضوع اختصاص دادیم. تا چه قبول افتد و چه در نظر آید.

در خاتمه این بنده از زبان شیخ اجل سعدی شیرازی، از اساتید بزرگوار استدعا دارد که:

آلای خردمند پاکیزه خوی	هنرمند نشنیده‌ایم عیب جوی
قباگر حریر است و گر پرنیان	به ناچار حشوش بود در میان
تو گر پر نیانی نیایی مجوش	کرم کارفرما و حشوش بپوش
ننازم به سرمایه فضل خویش	که در یوزه آورده‌ام دست پیش
شنیدم که در روز امید و بیم	بدان را به نیکان ببخشد کریم
تو نیز اربدی بینیم در سخن	به خُلق جهان آفرین کارکن

سابقه تحقیق

پرداختن به قواعد جدید عربی و ارائه نظریات نو در این باره برای نخستین بار توسط ابن مضاء قرطبی آغاز گردید و بعد از او هم افرادی چون ابراهیم مصطفی، شوقی ضیف، مخزومی و ... پا به این عرصه نهادند و کتابهای زیادی در این زمینه نگاشتند. این در حالی است که در ایران تاکنون کاری به صورت رساله یا کتاب انجام نشده است. البته مقاله‌های بارزشی توسط برخی اساتید در این زمینه نوشته شده است که در جای خود از اهمیت زیادی برخوردار است.

فرضیه‌ها

۱- نحو قدیم از آغاز، اساس کار خود را بیشتر بر شعر عرب به ویژه شعر جاهلی نهاده؛ نه قرآن و حدیث. همچنین بیشتر از لفظ و ظاهر عبارت تبعیت کرده و معنی و سیاق عبارت را تا حدودی نادیده گرفته است. نحو قدیم با بخشی از مفاهیم دستوری و

زبان‌شناسی جدید هماهنگ و همسنگ نمی‌باشد.

- ۲- در نحو جدید با پرداختن به برخی آرا و نظریات جدید سعی شده تا این علم با ساختار جدید زبان‌شناسی و بحث مهم معنی‌شناسی هماهنگ باشد و از برخی مسائل کهنه نحوی چون: بحث عامل و مباحثی چون تنازع زید و عمرو و اشتغال رهانیده شود.
- ۳- مهدی مخزومی در بین بانیان تجدید، با ارائه برخی نظریات جدید و سبک و شیوه‌ای آسان تا اندازه‌ای مشکلات نحو قدیم را حل نموده است.

فصل اول

نگاهی بر تاریخچه علم نحو

۱-۱- پیدایش علم نحو

این مرحله از تاریخ نحو مرحله‌ای است که در برخی کتاب‌ها با نام "الحلقة المفقودة"^۱ آمده است، و در حقیقت نقطه تاریک و مبهم تاریخ نحو عربی به شمار می‌آید که روایات متعددی در مورد آن نقل شده است.

بروکلمان، مستشرق آلمانی در این باره می‌گوید: «أوائل علم اللغة العربية ستبقى دائماً محوطة بالغموض والظلام لأنه لا يكاد ينتظر أن يكشف النقاب عن مصادر جديدة تعين على بحثها و معرفتها».^۲ و همچنین مصطفی صادق رافعی و احمد امین معتقدند: «أن تاريخ النحو لاسبيل إلى معرفته و تحقيقه».^۳ احمد امین در کتاب خود اینگونه نظر خود را بیان می‌دارد که: یافتن منشأ علم نحو در تاریخ آن، مسئله بسیار مشکلی است؛ زیرا ناگهان بدون مقدمه کتاب مهم و قطور سیبویه را می‌بینیم در صورتی که سنت طبیعی، نشوء و ارتقاء است. ما نمی‌بینیم پیش از آن چیزی باشد که برای نوشتن "الکتاب"، مقدمه‌ای به حساب آید.^۴

۱- محمد خیرالحوانی، المفضل فی تاریخ النحو العربی، الجزء الأول، الطبعة الأولى، بیروت، مؤسسة الرسالة، ۱۹۷۹ م، ص ۹۳.

۲- بروکلمان، تاریخ الأدب العربی. ترجمة الدكتور عبدالحلیم النجار، الجزء الثاني، مصر، دارالمعارف، ۱۹۶۸ م، ص ۱۲۳.

۳- البته این نظریه از طرف عده‌ای مورد نقد قرار گرفته که تا حدودی از طرف آنان مردود شمرده شده است. جهت اطلاع بیشتر به مقاله‌های: سید امیر محمود انوار، گوشه‌ای از تاریخ نحو، ۲۵ مقاله تحقیقی فارسی درباره سیبویه، دانشگاه پهلوی، ۱۳۵۴، ص ۱۹. و کیوان سمعی، مناظره سیبویه و کسائی، وحید، شماره ۱۲، ۱۳۵۳، ص ۴۸۸، مراجعه فرمائید.

۴- احمد امین، ضحی الاسلام، الجزء الثاني، الطبعة الخامسة، قاهره، النهضة العربیة، بی تا، ص ۲۸۵.